

Tomasz Pełech*

Wrocław

Templum Salomonis oraz Turris Davidi na pieczęciach Królestwa Jerozolimy (1100–1225). Ze studiów nad ideologią monarszą w Outremer**

Abstract

This article examines the presence of two symbolic sites of Jerusalem – Templum Salomonis and Turris Davidi – on the royal seals of the Kingdom of Jerusalem between 1100 and 1225. It argues that these representations formed a deliberate ideological construct intended to legitimize the new Latin monarchy through biblical models of kingship. Through an analysis the seals' iconography in conjunction with royal chancery documents, the study explores how the monarchy in Outremer shaped a symbolic space of power, locating its center in the Holy City and thereby justifying its rule there. The durability of this iconographic formula – featuring an enthroned monarch on the obverse and a stylized panorama of Jerusalem on the reverse – helped to consolidate royal identity and the image of Jerusalem as the “City of the King of all Kings.” The seal also became a model for local elites, who adopted royal symbolism in their own seals. The article contributes to the study of royal ideology and symbolic communication in the Latin East.

Keywords: royal seal, Kingdom of Jerusalem, royal ideology, biblical symbolism, Jerusalem as a space of power, Baldwin I

Słowa kluczowe: pieczęć królewska, Królestwo Jerozolimy, ideologia monarsza, symbolika biblijna, Jerozolima jako przestrzeń władzy, Baldwin I

Władza królewska, zwłaszcza sprawowana w przestrzeni naznaczonej świętością, domaga się legitymizacji sięgającej głębiej niż tylko układ sił politycznych – potrzebuje zakorzenienia w porządku symbolicznym¹. Dla łacińskich

* Polska Akademia Nauk; e-mail: t.pelech@iaepan.edu.pl; ORCID: 0000-0002-3722-568X.

** Artykuł powstał w ramach projektu badawczego pt. *Konsensus i władza: władza królewska i kultura polityczna w Jerozolimie za czasów krzyżowców (1100–1192)*, nr UMO-2025/57/B/HS3/01149, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Polsce.

¹ Klasyczne opracowanie na temat władzy królewskiej, jej sakralizacji oraz symbolicznego znaczenia zob. M. Bloch, *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*, Istra, Strasbourg–Paris 1924 [polski

monarchów w Outremer takim porządkiem stało się biblijne dziedzictwo Jerozolimy, odczytywane jako przestrzeń uprzywilejowana teologicznie, historycznie i politycznie. W centrum tej sakralno-monarszej geografii znajdowały się miejsca symboliczne, takie jak Świątynia Salomona (Templum Salomonis) oraz Wieża Dawida (Turris Davidi), a więc przestrzenie doskonale nadające się do reinterpretacji i stworzenia podstaw ideologicznych nowych władców Świętego Miasta. To właśnie w tych dwóch symbolach, Świątyni i Wieży, tuż obok Grobu Świętego, średniowieczne Królestwo Jerozolimskie upatrywało pierwotnych źródeł swojej tożsamości². Stąd też można postawić tezę, iż ich obecność na pieczęciach łacińskich władców nie była przypadkowa, lecz stanowiła świadomą strategię ideologiczną, mającą na celu ukonstytuowanie nowej monarchii w oparciu o starotestamentowe wzorce władzy królewskiej. Analiza tych przedstawień pozwala nie tylko zrekonstruować sposób, w jaki monarchia jerozolimska próbowała legitymizować swoją władzę, ale także uchwycić ewolucję symbolicznych wyobrażeń towarzyszących panowaniu nad Świętym Miastem.

Jak zaznacza już Radulf z Caen, autor *Gesta Tancredi*, dzieła powstałego w latach ok. 1112–1118, pierwszy łaciński król Jerozolimy Baldwin z Boulogne (1100–1118)³ był wręcz predysponowany swoim urodzeniem – wśród jego przodków znajdował się wszak Karol Wielki – aby zasiąść na tronie Dawida (*super solium David sessurus divinitus trahebatur* – „był z woli Bożej prowadzony ku temu, by zasiąść na tronie Dawida”⁴). Dlatego też można zauważyć, że jego koronacja, która odbyła się 25 grudnia 1100 r. w Betlejem, bez wąt-

przekład: M. Bloch, *Królowie cudotwórcy*, tłum. J.M. Kłoczowski, Bellona, Warszawa 1998]; zob. też np.: Y. Sassier, *Royauté et idéologie au Moyen Âge. Bas-Empire, monde franc, France (IVe-XIIe siècle)*, Armand Colin, Paris 2002; B. Weiler, *Tales of First Kings and the Culture of Kingship in Western Europe, c.1050–c.1200*, „Viator. Medieval and Renaissance Studies” 2015, vol. 46, iss. 2, s. 101–127; idem, *Paths to Kingship in Medieval Latin Europe, c. 950–1200*, Cambridge University Press, Cambridge 2021; M.A.R. de la Peña, *The Cultural Power of Medieval Monarchy. Politics, Learning and Patronage in the Royal Courts of Europe, 1000–1300*, Routledge, Abingdon – New York 2024. W kontekście Królestwa Jerozolimy zob. zwłaszcza: É. Crouzet-Pavan, *Le mystère des rois de Jérusalem 1099–1187*, Albin Michel, Paris 2013; D. Gerish, *The True Cross and the Kings of Jerusalem*, „Haskins Society Journal” 1996, vol. 8, s. 137–155.

² Warto przy tym podkreślić, że zestaw trzech budowli – Templum Domini, Turris Davidi oraz Bazyliki Grobu Świętego – nie był ograniczony wyłącznie do ikonografii sfragistycznej. Jak wykazała bowiem Cathleen A. Fleck, identyczna triada pojawia się również w sztuce monumentalnej, m.in. w reliefie architektonicznym datowanym na drugą połowę XII w., co wskazuje na istnienie utrwalonego repertuaru wizualnego, służącego artykulacji idei władzy w Jerozolimie krzyżowców. Zob. C.A. Fleck, *Signs of Leadership: Buildings of Jerusalem in a Crusader Relief*, [w:] *Crusading in Art, Thought and Will*, eds. M.E. Parker, B. Halliburton, A. Romine, Brill, Leiden–Boston 2018, s. 37–67.

³ Więcej zob. H.E. Mayer, *Études sur l'histoire de Baudouin Ier, roi de Jérusalem*, [w:] idem, *Mélanges sur l'histoire du royaume latin de Jérusalem*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1984, s. 10–91; S.B. Edgington, *Baldwin I of Jerusalem, 1100–1118*, Routledge, Abingdon–New York 2019.

⁴ *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana auctore Radulfo Cadomensi*, [w:] *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux*, vol. 3: Académie des inscriptions et belles-lettres, Imprimerie impériale, Paris 1866, 37, s. 633.

pienia była odbierana przez współczesnych jako bezpośrednie nawiązanie do starotestamentowego wzorca⁵. Dawid, król Izraela, był bowiem „synem Efratejczyka, tego, który pochodził z Betlejem judzkiego” (1 Sm 17,12)⁶. Nowo ustanowiona władza monarsza w łacińskiej Jerozolimie u swego zarania sięgała więc symbolicznie po wzorzec biblijny, aby stworzyć fundamenty ideologiczne swojego panowania. To o tyle istotne, że przyjęcie tytułu królewskiego przez Baldwina I było przełomowym momentem w dziejach politycznych Królestwa Jerozolimskiego. Jednakże akt ten wzbudził znaczne kontrowersje wśród krzyżowców, jako że koronacja była gestem sakralnym, wywyższającym namaszczonego monarchę ponad pozostałych członków elity politycznej⁷. Przyjęcie królewskiej tytulatury przez Baldwina I było zatem nie tylko odważnym krokiem politycznym, ale także ideowym *novum*, stanowiąc fundament wyobrażeń o łacińskim panowaniu w Outremer⁸.

W powyższym kontekście nasuwa się zasadnicze pytanie: Jakie działania podejmowali Baldwin I oraz jego następcy, aby utrwalić władzę monarszą nad Jerozolimą i włączyć samo miasto w ideologiczne ramy łacińskiej koncepcji królewkości? W niniejszym artykule postawiono tezę, że sama idea panowania nad Jerozolimą, a także narastające znaczenie przypisywane jej świętości przez kolejnych monarchów odegrały kluczową rolę w kształtowaniu zbiorowych wyobrażeń o władzy królewskiej w Outremer w XII i XIII w. Celem pracy jest próba przedstawienia tej kwestii poprzez analizę źródeł sfragistycznych, uzupełnionych kwerendą dokumentów kancelarii królewskiej Królestwa Jerozolimskiego⁹. Tak dobrana baza źródłowa umożliwia wgląd w mechanizmy funkcjonowania władzy oraz w sposób, w jaki kształtowano symbolikę i wyobrażenia związane z monarchią na łacińskim Wschodzie. Pieczęcie bowiem,

⁵ J. Aurell, *Medieval Self-Coronations. The History and Symbolism of a Ritual*, Cambridge University Press, Cambridge 2020, s. 206–208; zob. też: S. John, *Royal Inauguration and Liturgical Culture in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1099–1187*, „Journal of Medieval History” 2017, vol. 43, iss. 4, s. 485–504.

⁶ Cytaty biblijne w tekście za: *Biblia Tysiąclecia*, wyd. 5, Pallottinum, Poznań 2003.

⁷ Jak przedstawił to Fulcher z Chartres, nadworny kronikarz i kapelan królewski: *rex etiam contra iussa non praeficitur, nam iure et secundum Deum electus, benedictione authentica sanctificatur et consecratur, qui cum suscepit regimen illud cum corona aurea, suscepit quoque iustitiae obtinendae onus honestum* („Natomiast króla nie czyni się wbrew prawu, bowiem został wybrany prawnie i z woli Bożej, konsekrowany i uświęcony prawdziwym błogosławieństwem. Każdy, kto przyjmuje tę władzę królewską wraz ze złotą koroną, przyjmuje także zaszczytny ciężar bronięcia sprawiedliwości”). *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, ed. H. Hagenmeyer, C. Winters, Heidelberg 1913 [dalej: FC], II.VI.3, s. 386. W tekście tłumaczenia własne, chyba że zasygnalizowano inaczej.

⁸ T. Pelech, *Studia nad tytulaturą Baldwina I, króla Jerozolimy (1100–1118)*, „Studia Źródłoznawcze” 2023, nr 61, s. 11–34; idem, *The Kingdom of Jerusalem and Egypt in the Early 12th Century. The Case of Asia and Babylon in the Title of Baldwin of Boulogne*, „Quaestiones Mediaevali Aevi Novae” 2023, vol. 28, s. 71–89.

⁹ *Die Urkunden der lateinischen Könige von Jerusalem. Diplomata regum Latinorum Hierosolymitanorum*, vol. 1–4, ed. H.E. Mayer, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 2010 [dalej: UKJ]; na temat kancelarii Jerozolimy zob. H.E. Mayer, *Die Kanzlei der lateinischen Könige von Jerusalem*, vol. 1–2, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1996.

odpowiednio analizowane w kontekście historycznym, stanowią cenne narzędzie do badania wyobrażeń o władcy, sposobów prezentacji jego autorytetu wobec poddanych i przeciwników, a także strategii legitymizacji i utwierdzenia jego panowania. Szczególną wartość badawczą przedstawia w tym kontekście katalog opracowany przez Hansa Eberharda Mayera oraz Claudię Sode, zawierający 81 pieczęci Królestwa Jerozolimy opatrzonych szczegółowymi komentarzami, które stanowią podstawowy materiał sfragistyczny do analizy ideologicznych fundamentów władzy królewskiej w Jerozolimie¹⁰. Zakres lat 1100–1225 obejmuje okres, w którym królowie Jerozolimy rezydowali w Outremer i bezpośrednio sprawowali władzę, podczas gdy po 1225 r. centrum rządów przesunęło się poza Ziemię Świętą, a monarchowie z dynastii Hohenstaufów – począwszy od Fryderyka II – traktowali Królestwo jako część szerszego projektu imperialnego.

Na wstępie należy zaznaczyć, że Gotfryd z Bouillon, brat Baldwina I i jego bezpośredni poprzednik, świadomie zrezygnował z tytułu królewskiego, kierując się względami zarówno religijnymi, jak i politycznymi¹¹. Odmówił przyjęcia korony w mieście, w którym – zgodnie z przekazem ewangelicznym – Chrystus nosił koronę cierniową i poniósł śmierć¹². Najprawdopodobniej przyjął tytuł *princeps* – książę¹³. Podobne wątpliwości powróciły w 1100 r., kiedy Baldwin z Boulogne spotkał się z silnym sprzeciwem części elity krzyżowców, reprezentowanej m.in. przez patriarchę Jerozolimy Dagoberta z Pizy¹⁴ oraz Tankreda, księcia Galilei¹⁵. Konflikt ten odegrał kluczową rolę w kształto-

¹⁰ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige von Jerusalem*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014; zob. G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin*, Paul Geuthner, Paris 1943; zob. też: H.E. Mayer, *Das Siegelwesen des Kreuzfahrerstaaten*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München 1978.

¹¹ Zob. J. France, *The Election and Title of Godfrey de Bouillon*, „Canadian Journal of History” 1983, vol. 18, s. 321–330; L. Ferrier, *La couronne refusée de Godefroy de Bouillon: eschatologie et humiliation de la majesté aux premiers temps du royaume latin de Jérusalem*, [w:] *Le Concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade. Actes du colloque universitaire international de Clermont-Ferrand (23–25 juin 1995)*, éd. A. Vauchez, École française de Rome, Roma 1997, s. 245–265; B. Weiler, *The Rex Renitens and the Medieval Ideal of Kingship, ca. 900–ca. 1250*, „Viator. Medieval and Renaissance Studies” 2000, vol. 31, iss. 1, s. 1–42; J. Rubenstein, *Godfrey of Bouillon vs. Raymond of Saint-Gilles. How Carolingian Kingship Trumped Millenarianism at the End of the First Crusade*, [w:] *The Legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, eds. M. Gabriele, J. Stuckey, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008, s. 59–75.

¹² Zob. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. S.B. Edgington, Oxford University Press, Oxford 2007 [dalej: AA], VII.43, s. 550; Guibert de Nogent, *Dei Gesta per Francos et cinq autres textes*, ed. R.B.C. Huygens, Brepols, Turnhout 1996, s. 317–318; zob. FC, II.VI.1, s. 385.

¹³ Anonimo, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum – Le Gesta dei Franchi e degli altri pellegrini gerosolimitani*, a cura di L. Russo, Edizioni dell'Orso, Alessandria 2003, X.39, s. 148: *elegerunt ducem Godefridum principem civitatis* („wybrali księcia Gotfryda księciem miasta”); szerzej na ten temat zob. T. Pelech, *Studia nad tytulaturą...*, s. 16, 24.

¹⁴ Na temat Dagoberta (Daimberta) z Pizy zob. M. Matzke, *Daibert von Pisa: Zwischen Pisa, Papst und erstem Kreuzzug*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1998.

¹⁵ O Tankredzie zob. F. Petrizzo, *The Ancestry and Kinship of Tancred, Prince Regent of Antioch*, „Medieval Prosopography” 2019, vol. 34, s. 41–83.

waniu się formalnych atrybutów władzy królewskiej¹⁶. W stosunkowo krótkim czasie Baldwin I zdołał zdominować swoich politycznych konkurentów, w tym Tankreda, który udał się do Antiochii, aby objąć tam rządy regencyjne, gdy Turcy pochwycili jego wuja Boemunda¹⁷. Jednakże ambicje Dagoberta z Pizy ciągle były zagrożeniem. Ujawniły się już wcześniej, przez objęcie tronu przez Baldwina z Boulogne, m.in. w liście z kwietnia 1100 r., w którym tytułuje się „z Bożej łaski patriarchą Jerozolimy, sługą pomocników Grobu Świętego” (*Dei gratia patriarcha Hierosolymitanus, S. Sepulcri adiutorum servus*)¹⁸. Uderzający jest przy tym całkowity brak odniesień do Gotfryda z Bouillon, co można interpretować jako świadome pominięcie jego osoby.

Dagobert prawdopodobnie wykorzystywał wówczas słabą pozycję polityczną i militarną księcia, aby wzmocnić swoją rolę jako zwierzchnika Kościoła na nowo zdobytych przez chrześcijan terytoriach Palestyny. Już na początku 1100 r. patriarcha wystąpił z żądaniem przekazania mu kluczowego punktu w Jerozolimie – Wieży Dawida, czyli miejskiej cytadeli. Uzyskał też cesję jednej czwartej Jafy (2 lutego 1100 r.), a w czasie obchodów Wielkanocy wymógł na Gotfrydzie z Bouillon obietnicę przekazania Jerozolimy Kościołowi, gdy tylko zostaną zdobyte inne większe miasta¹⁹. Należy przy tym podkreślić, że książę władał wówczas jedynie kilkoma strategicznymi ośrodkami – samą Jerozolimą, Jafą i Hebronem, a pozostałe tereny, np. jak Hajfa, zostały zajęte dopiero po jego śmierci w sierpniu 1100 r. Zresztą wkrótce znalazła się ona w rękach Tankreda, największego spośród lenników Jerozolimy i sojusznika Dagoberta z Pizy.

Jak trafnie ocenił Harold S. Fink, patriarcha uważał się za wyraziciela stanowiska Kościoła w kwestii losów zdobytych terytoriów. Mimo że najprawdopodobniej nie posiadał formalnego statusu legata papieskiego, to samodzielnie przyjął postawę wyrażającą przekonanie, że skoro pierwsza krucjata została zorganizowana przez Kościół w celu wyzwolenia Grobu Pańskiego, to zwierzchnictwo nad tym miejscem i jego otoczeniem powinno przysługiwać właśnie instytucji kościelnej²⁰. Władcy tacy jak Boemund czy Gotfryd

¹⁶ FC, II.III.14, s. 368–369; *Willelmi Tyrensis archiepiscopi Chronicon*, ed. R.B.C. Huygens, Brepols, Turnhout 1986 [dalej: WT], X.4, s. 456–458; X.7, s. 461–462; więcej na temat konfliktu Baldwina I z Dagobertem z Pizy zob. M. Matzke, *Daibert von Pisa...*, s. 187–197; A.V. Murray, *Daimbert of Pisa, the Domus Godefridi and the Accession of Baldwin I of Jerusalem*, [w:] *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies, 1095–1500*, ed. idem, Brepols, Turnhout 1998, s. 81–102; J. Rubenstein, *Holy Fire and Sacral Kingship in Post-Conquest Jerusalem*, „Journal of Medieval History” 2017, vol. 43, s. 470–484.

¹⁷ Zob. np. T.S. Asbridge, *The Creation of the Principality of Antioch, 1098–1130*, The Boydell Press, Woodbridge 2000, zwł. s. 50–53; w kwestii Księstwa Antiochii zob. również: A.D. Buck, *The Principality of Antioch and its Frontiers in the Twelfth Century*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.

¹⁸ *Epistula Dagoberti patriarchae Hierosolymitani ad omnes Teutonicae regionis catholicos*, [w:] *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088–1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, Hrsg. H. Hagenmeyer, Verlag des Wagner’schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck 1901, s. 176.

¹⁹ WT, IX.16, s. 441–442.

²⁰ H.S. Fink, *The Foundation of the Latin States, 1099–1118*, [w:] *A History of the Crusades*, vol. 1, eds. M.W. Baldwin, K.M. Setton, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1958,

mieli być jedynie ramieniem zbrojnym wspierającym duchowną opiekę nad sanktuariami. W tym kontekście określenia odwołujące się do ochrony wspomnianego świętego miejsca – również słynny tytuł *advocatus Sancti Sepulchri* (Obrońca Grobu Bożego)²¹ – mogły pełnić funkcję zawężającą zakres realnej władzy świeckiej²². Po śmierci Gotfryda z Bouillon w lipcu 1100 r. Dagobert z Pizy, wspierany przez Tankreda, próbował przejąć kontrolę nad Jerozolimą. Wysłano nawet poselstwo do przebywającego w Antiochii Boemunda z zamiarem powierzenia mu rządów²³. Tym planom sprzeciwiło się jednak stronnictwo określane mianem *domus ducis Godefridi* (dom księcia Gotfryda), które poparło kandydaturę Baldwina z Boulogne, brata księcia, przebywającego wówczas w odległej Edessie²⁴. Rycerze związani z Lotarynią opanowali strategiczny punkt miasta, Wieżę Dawida, oczekując przybycia swojego pretendenta. Baldwin nie zwlekał i ok. 9 listopada 1100 r. wkroczył do Jerozolimy ze swoimi wojskami. Umocniwszy pozycję polityczną i uzyskawszy akceptację dla objęcia władzy, opuścił miasto, aby odbyć objazd granic nowego władztwa. W międzyczasie Dagobert został umieszczony w klasztorze na górze Syjon i odsunięty od Jerozolimy²⁵. Baldwin powrócił do miasta dopiero 21 grudnia, a cztery dni później został koronowany przez patriarchę w Betlejem. Koronacja w miejscu narodzin Chrystusa była najpewniej kompromisem, mającym złagodzić napięcia, jak odnotował bowiem Albert z Akwizgranu, monarcha – podobnie jak wcześniej jego brat – nie chciał dzierżyć złotej korony tam, gdzie Chrystus nosił koronę cierniową²⁶. Jednocześnie nie wzbraniał się przed sprawowaniem władzy monarszej w Jerozolimie²⁷.

Możliwe, że wybór Betlejem jako miejsca koronacji miał na celu uspokojenie duchowieństwa, które – podobnie jak w 1099 r. – mogło sprzeciwiać się

s. 379; tak też np.: M. Tangheroni, *Pisa, l'Islam, il Mediterraneo, la prima crociata: alcune considerazioni*, [w:] *Toscana e Terrasanta nel Medioevo*, a cura di F. Cardini, Alinea, Florence 1982, s. 49; B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, Variorum, London 1980, s. 14; A. Jotischky, *Crusading and the Crusader States*, Pearson/Longman, Harlow 2004, s. 135. Zob. P. Skinner, *From Pisa to the Patriarchate. Chapters in the Life of (Arch)bishop Daibert*, [w:] *Challenging the Boundaries of Medieval History. The Legacy of Timothy Reuter*, ed. idem, Brepols, Turnhout 2009, s. 163–164.

²¹ Na ten temat zob. J. Riley-Smith, *The Title of Godfrey of Bouillon*, „Bulletin of the Institute for Historical Research” 1979, vol. 52, s. 83–86; J. France, *The Election and Title...*, s. 321–330; A.V. Murray, *The Title of Godfrey of Bouillon as Ruler of Jerusalem*, „Collegium Medievale” 1990, vol. 3, s. 163–178; S. John, *Gotfryd z Bouillon, książę Dolnej Lotaryngii, władca łacińskiej Jerozolimy ok. 1060–1100*, tłum. G. Smółka, Oświęcim 2018, s. 191–207; T. Pelech, *Studia nad tytulaturą...*, s. 18–25.

²² Tak UKJ, no. 29, s. 139; T. Pelech, *Studia nad tytulaturą...*, s. 25–26.

²³ AA, VII.26–27, s. 520–523.

²⁴ Zob. A.V. Murray, *Daimbert of Pisa...*, s. 77–81.

²⁵ Szerzej na temat tych wydarzeń zob. np.: A.V. Murray, *Daimbert of Pisa...*, s. 81–102; M. Matzke, *Daibert von Pisa...*, s. 169, 175–176; S.B. Edgington, *Baldwin I of Jerusalem...*, s. 66–67.

²⁶ AA, VII, 43, s. 550–551; zob. FC, II.V.11–12, s. 383–384.

²⁷ Widocznym tego znakiem było noszenie korony królewskiej w czasie najważniejszych świąt, zob. S. John, *Royal Inauguration...*, s. 491–499 oraz Appendix na s. 503.

koronacji w Świętym Mieście²⁸. Zdaje się, że Baldwin I, wychodząc naprzeciw kleru łacińskiego, zdobył jego akceptację poprzez wybór innego niż Jerozolima ośrodka, posiadającego jednak również silne biblijne konotacje królewskie. Tradycja wiąże bowiem Betlejem wyraziście zarówno z Dawidem, gdzie ten przyszedł na świat oraz został przez Samuela namaszczonego na króla Izraela, jak i z samym Jezusem Chrystusem, gdyż jest miejscem Jego narodzin²⁹. Ponadto uroczystość koronacyjna wyznaczona na dzień Bożego Narodzenia miała głębokie znaczenie symboliczne: wskazywała, że wraz z początkiem jego panowania rozpoczyna się nowa epoka – tak jak narodziny Chrystusa zapoczątkowały nowy porządek świata. Baldwin z Boulogne jawił się tym samym jako król zrodzony dla nowo ustanowionego Królestwa Jerozolimskiego – na wzór Chrystusa³⁰.

Warto więc podkreślić, że zaledwie w ciągu roku – od wyboru Gotfryda z Bouillon w lipcu 1099 r. do koronacji Baldwina I w grudniu 1100 r. – elity nowo utworzonego państwa doszły do przekonania, że potrzebują władzy monarszej, silnie osadzonej w symbolice biblijnej i przy tym rozstrzygającej spór o kształt tej władzy, tzn. mającej rys chrystomimetyczny, który jeszcze w końcu 1099 r. natrafił na sprzeciw duchowieństwa³¹. Znaczący wpływ na tę decyzję musiał mieć konflikt pomiędzy *domus ducis Godefridi* a obozem Dagoberta i jego sojuszników, grożący marginalizacją tym, którzy pozostali w Palestynie, a uprzednio związali się z domem Boulogne³².

W świetle tej sytuacji zrozumiałe staje się, dlaczego w ikonografii pieczęci królewskiej tak silnie akcentowano związek monarchy z Jerozolimą. Było to świadome działanie mające na celu ukazanie, komu rzeczywiście przysłu-

²⁸ Według relacji Rajmunda z Aguilers po zdobyciu Jerozolimy niektórzy duchowni wyrażali obawę, że obwołanie króla mogłoby doprowadzić do powtórzenia losu Dawida – władcy, który mimo swojego wyniesienia przez Boga ostatecznie utracił Jego przychyłność, zob. *Le „Liber” de Raymond d’Aguilers*, éd. J.H. Hill, L.L. Hill, Paul Geuthner, Paris 1969, s. 143, 152. W sprawie wyboru Betlejem na miejsce koronacji zob. H.E. Mayer, *Das Pontifikale von Tyrus und die Krönung der lateinischen Könige von Jerusalem*, „Dumbarton Oaks Papers” 1967, vol. 21, s. 151; A.V. Murray, *The Crusader Kingdom of Jerusalem: A Dynastic History, 1099–1125*, Unit for Prosopographical Research, Oxford 2000, s. 95–96.

²⁹ S. John, *Royal Inauguration...*, s. 490–491; T. Pelech, *Studia nad tytulaturą...*, s. 26.

³⁰ Warto zauważyć, że działania podjęte w celu stworzenia wizerunku nowej monarchii, opartej na symbolicznym fundamencie staro- i nowotestamentowym, znalazły akceptację i oddźwięk na Zachodzie. Około 1104 r. Anzelm, arcybiskup Canterbury, skierował bowiem do króla Baldwina I list, udzielając mu wskazówek w sprawie rządów w Świętym Mieście, stwierdzając m.in., że podczas sprawowania władzy w Jerozolimie, a więc mieście Dawida, a zarazem miejscu, gdzie żył, umarł i zmartwychwstał Jezus Chrystus oraz gdzie znajduje się Grób Pański, powinien mieć na uwadze oba te wzorce, zob. 324. *Ad Baldwinum regem Hierosolymorum*, [w:] *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi, Opera omnia*, ed. E.S. Schmitt, vol. 5, Nelson, Edinburgh 1961, s. 255: *Dominus noster Iesus Christus sic regnet in corde vestro et in operibus vestris, ut vos cum rege David, antecessore vestro, in caelo sine fine regnetis. Amen* („Niech nasz Pan, Jezus Chrystus, króluje w waszym sercu i w waszych czynach tak, abyście wraz z królem Dawidem, waszym poprzednikiem, mogli królować w niebie na wieki. Amen”).

³¹ Zob. S. John, *Royal Inauguration...*, s. 488–491.

³² T. Pelech, *Studia nad tytulaturą...*, s. 26.

je zwierzchnia władza nad Świętym Miastem. Zwycięstwo Baldwina I nie oznaczało bowiem, że monarchia i zakres jego panowania, w tym nad Jerozolimą, nie podlegała kontestacji w późniejszym okresie. Wystarczy wspomnieć postać patriarchy Stefana (1128–1130), który nie wahał się przypominać następcy Baldwina I, a przy tym swojemu kuzynowi Baldwinowi II (1118–1131)³³, że Jerozolima powinna zostać oddana we władanie Kościoła, a nie znajdować się w rękach władzy świeckiej³⁴. Tak więc świadomość potrzeby legitymizacji władzy królewskiej znalazła wyraz w dokumencie datowanym na 24 IX 1109–24 III 1110 r. wystawionym przez Baldwina I z okazji powołania nowego biskupstwa w Betlejem, a więc miejscu jego koronacji, które król świadomie wywyższył w hierarchii kościelnej i obficie uposażył³⁵. W dyplomie tym pojawia się unikatowa, odbiegająca od typowych formuł kancelarii jerozolimskiej, rozbudowana intytulacja: *Ego Balduinus ab exultante clero principibus et populo primus rex Francorum nutu divino electus atque statutus Ierosolymitano successi solio* („Ja, Baldwin, wybrany przez radośnie wiwatujący kler, możnych i lud oraz ustanowiony z Bożego natchnienia jako pierwszy król Franków, objąłem tron jerozolimski”)³⁶. Ta uroczysta formuła jednocześnie ukazuje kulisy jego wyboru, który dokonał się za aprobatą lokalnych elit – zarówno świeckich, jak i duchownych – oraz wzmacnia legitymizację jego władzy zarówno poprzez ukazanie szerokiego poparcia społecznego, jak i odniesienie do panowania z woli Bożej. Podkreślona została również centralność tronu jerozolimskiego jako symbolu łączącego wspólnotę, której przewodzi monarcha³⁷.

Baldwin I, mimo ustępstw w początkowym okresie panowania wobec oporu polityczno-religijnego, nie zrezygnował z ideowego eksponowania Jerozolimy jako centrum władzy monarszej. Przeciwnie, podjął on świadome działania, aby ukazać nierozzerwalny związek pomiędzy królewskim majestatem a Świętym Miastem, co wyraźnie przejawia się w ikonografii jego królewskiej pieczęci³⁸. Szczegółowe badania Mayera oraz Sode pozwoliły na sformułowanie dwóch istotnych ustaleń dotyczących genezy pieczęci królewskiej Jerozolimy³⁹. Po pierwsze została ona stworzona już na początku panowania Baldwina I i nie była rezultatem stopniowo kształtowanej tradycji dynastycznej, lecz jednorazowym aktem, o jasno określonym początku. Warto tu wskazać, że najwcześ-

³³ Na temat tego władcy zob. A.V. Murray, *Baldwin of Bourcq. Count of Edessa and King of Jerusalem (1100–1131)*, Routledge, Abingdon–New York 2019.

³⁴ WT, XIII.25, s. 619–620; B. Hamilton, *The Latin Church...*, s. 68.

³⁵ Więcej zob. H.E. Mayer, *Bistümer, Klöster und Stifte im Königreich Jerusalem*, Hiersemann, Stuttgart 1977, s. 58–60, 112–137, 170–171.

³⁶ UKJ, no. 40, s. 162.

³⁷ T. Pelech, *Studia nad tytulaturą...*, s. 28–29.

³⁸ Na temat królewskiej pieczęci Baldwina I zob. A. Spaer, *A Seal of Baldwin I, King of Jerusalem*, „Numismatic Chronicle” 1982, vol. 142, s. 157–159; R. Kool, *Civitas regis regvm omnivm. Inventing a Royal Seal in Jerusalem, 1100–1118*, [w:] *Crusading and Archaeology. Some Archaeological Approaches to the Crusades*, red. V. Shotten-Hallel, R. Weetch, Routledge, London 2021, s. 245–262. Warto nadmienić, że średnica zachowanych egzemplarzy waha się między 42 mm a 50 mm.

³⁹ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 24–57, 59–85.

niejsze świadectwo jej użycia pochodzi z dokumentu datowanego na 1 X 1102 – 24 III 1103 r.⁴⁰ Po drugie zaś przez kolejne 120 lat: od Baldwina I aż po Jana z Brienne (1210–1225) – a więc także po utracie samej Jerozolimy na rzecz muzułmanów – królowie jerozolimscy posługiwali się tym samym wzorem pieczęci, wprowadzając jedynie niewielkie modyfikacje⁴¹. Podobnie – jak dowodzi Robert Kool – wobec braku zorganizowanej kancelarii aż do 1115 r.⁴² jej ikonografia była osobistym dziełem Baldwina I, który zaangażował się w kompozycję przedstawienia i formuły legendy, tak aby podkreślić ideowe powiązanie monarchii z Jerozolimą⁴³.

Nie ulega wątpliwości, że praktyka posługiwania się pieczęcią w okresie, w którym Baldwin I stworzył swoją własną, była znacznie mniej jednolita i zakorzeniona w utartych schematach, niż mogłoby się wydawać. Przeciwnie, jej rozwój ściśle odzwierciedlał zachodzące wówczas przemiany społeczne i polityczne. Ekspansja terytorialna oraz utwierdzanie podbojów dokonanych przez krzyżowców na obszarach śródziemnomorskich znacząco wpłynęły na intensyfikację wystawiania dokumentów, poświadczania aktów własności, a także na możliwość korzystania z rozwiązań technologicznych niekoniecznie będących codziennością w Europie Zachodniej. Za przykład niech posłuży m.in. wykorzystywanie ołowiu w produkcji pieczęci, co można wiązać z wpływami bizantyńskimi⁴⁴. Pieczęć woskowa, stosowana w praktykach kancelaryjnych w Europie, nie miałaby racji bytu w cieszącej się gorętszym klimatem Syrii i Palestynie. Była to rzeczywistość dynamiczna, sprzyjająca powstawaniu nowych form wyrazu i rozwiązań symbolicznych. Szczególnie wyraźnie widoczne jest to na rewersie pieczęci królewskiej Baldwina I, którego ikonografia i inskrypcje są wysoce oryginalne i wyraźnie inspirowane współczesnymi wydarzeniami – pierwszą krucjatą, zdobyciem Jerozolimy w 1099 r. oraz bezprecedensowym ustanowieniem łacińskiego króla w Świętym Mieście.

Na awersie przedstawiono – na wzór cesarski – koronowanego króla odzianego w chlamidę⁴⁵, siedzącego na tronie, trzymającego w lewej ręce jabłko z krzyżem, a w prawej długie berło zakończone krzyżem. Ikonografia ta wyka-

⁴⁰ UKJ, no. 24, s. 128: *Hec predicta sic constituit et istud inde privilegium sigillo regio signans* („Te wyżej wspomniane rzeczy ustanowił [monarcha], a następnie potwierdził je, opieczętowując przywilej pieczęcią królewską”).

⁴¹ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 21–57.

⁴² Przed 1115 r. nie było w Królestwie Jerozolimy stałego urzędu kanclerza, stąd w historiografii określenie *ad hoc* kancelarii, zob. H.E. Mayer, *Die Kanzlei...*, vol. 1, s. 373–437.

⁴³ R. Kool, *Civitas regis...*, s. 247.

⁴⁴ S. Burkhardt, *Mediterranes Kaisertum und imperiale Ordnungen. Das lateinische Kaiserreich von Konstantinopel*, De Gruyter, Bad Langensalza 2014, s. 192; M.-A. Nielen, *Les sceaux seigneuriaux de Terre Sainte, modèle pour l'Occident ? L'exemple de Tyr*, [w:] *Sources de l'histoire de Tyr II. Textes et images de l'Antiquité et du Moyen Âge*, éd. P.-L. Gatiér, J. Aliquot, L. Nordiguan, Presses de l'Université Saint-Joseph, Beyrouth 2017, s. 136.

⁴⁵ Hans Eberhard Mayer oraz Claudia Sode widzą w tym bezpośredni wpływ przedstawień bizantyńskich, zob. *idem*, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 60. Pod uwagę należy wziąć także to, że podobny strój noszą np. królowie z dynastii Kapetyngów: Henryk I (1031–1060) oraz Filip I (1060–1108), zob. M. Dalas, *Corpus des sceaux français du Moyen Âge*, t. 2: *Les sceaux des rois et de régence*, Archives nationales, Paris 1991, s. 141–142.

zuje wyraźne związki z zachodnioeuropejską tradycją sfragistyczną, zwłaszcza z wzorcami wypracowanymi na dworach cesarzy z dynastii ottońskiej, a później salickiej, a w nieco mniejszym stopniu także z praktykami kancelarii Kapetyngów⁴⁶. Nie jest to zaskakujące, jeśli weźmiemy pod uwagę powiązania dynastyczne Baldwina i całego *domus ducis Godefridi*, a więc rodu hrabiów Boulogne oraz książąt Dolnej Lotaryngii, z kręgiem kultury kancelaryjnej Cesarstwa Rzymskiego i monarchii kapetyńskiej. Istotnym wyróżnikiem monarchii jerozolimskiej na tle zachodnich wzorców było natomiast wczesne przyjęcie formy pieczęci dwustronnej⁴⁷.

Rewers królewskiej pieczęci Baldwina I prezentuje trzy charakterystyczne budowle o silnym przekazie symbolicznym, które zarazem odzwierciedlają rzeczywisty krajobraz sakralny Jerozolimy⁴⁸. Święte Miasto ukazane jest jako warowne, otoczone blankowanym murem z bramą, za którą od lewej do prawej znajdują się: 1) Bazylika Grobu Świętego, czyli najważniejsze sanktuarium chrześcijaństwa i centralne miejsce kultu chrześcijańskiego w Królestwie Jerozolimskim, niezwykle przy tym łatwo rozpoznawalna dzięki przedstawieniu charakterystycznego elementu, jakim jest edykuła (*aedicula*)⁴⁹; 2) Wieża Dawida z dwiema kopułami (obecny wygląd z wysokim minaretem jest efektem późniejszych przekształceń osmańskich) – symbolizuje królewską władzę nad miastem, ponieważ pełniła funkcje siedziby monarchy oraz cytadeli miejskiej (stąd jej centralna pozycja na przedstawieniu) i m.in. poprzez swoją nazwę nawiązuje do biblijnego modelu monarchii dawidowej; 3) Templum Domini, czyli Kopuła na Skale, z charakterystyczną kopułą zwieńczoną krzyżem. W czasach krzyżowców świątynia ta została zaadaptowana na potrzeby kultu chrześcijańskiego i symbolizowała dawną Świątynię Salomona. Była miejscem o ogromnym znaczeniu religijnym i symbolicznym – jako centrum historii zbawienia, miejsce ofiary Abrahama i zapowiedź Nowej (niebiańskiej) Jerozolimy. Okrągła legenda towarzysząca przedstawieniu brzmi: „Miasto króla wszystkich królów” (+ *CIVITAS REGIS REGVM OMNIVM*), przywołując tytuł Chrystusa jako *Rex regum* (Ap 19,16)⁵⁰. Forma napieczętna przyjęta przez

⁴⁶ R. Kool, *Civitas regis...*, s. 251–253; A. Stiedorf, *Siegelkunde. Basiswissen*, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 2004, s. 76–77; zob. też: M. Dalas, *Corpus des sceaux français...*, s. 141–142.

⁴⁷ R. Kool, *Civitas regis...*, s. 253.

⁴⁸ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 76; na temat krajobrazu sakralnego Jerozolimy w okresie krzyżowców zob. np. L.-A. Hunt, *Artistic and Cultural Inter-relationships between the Christian Communities at the Holy Sepulchre in the 12th Century*, [w:] *The Christian Heritage of the Holy Land*, ed. A. Mahony et al., Scorpion Cavendish, London 1995, s. 57–95; J. Folda, *Jerusalem and the Holy Sepulchre through the Eyes of Crusader Pilgrims*, [w:] *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art: Studies in Honour of Bezalel Narkiss on the Occasion of his Seventieth Birthday*, ed. B. Kühnel, Center for Jewish Art, Jerusalem 1998, s. 158–164; R. Ousterhout, *Architecture as Relic and the Construction of Sanctity: The Stones of the Holy Sepulchre*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2003, vol. 62, iss. 1, s. 4–23; C.K. Fleck, *Signs of Leadership...*, s. 57–59.

⁴⁹ Na temat edykuly Grobu Świętego zob. M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Sutton Publishing, Phoenix Mill – Thrupp – Stroud 1999, zwł. s. 89–92.

⁵⁰ „Król królów i Pan panów” (*Rex regum et Dominus dominantium*).

Baldwina I wykazywała dużą trwałość, a jej ideologiczny przekaz, oparty na trwałym związku między monarchą a Świętym Miastem, stanowił jedno z podstawowych narzędzi legitymizacji władzy królewskiej w Królestwie Jerozolimskim. Co istotne, prezentowany układ trzech wskazanych powyżej budowli nie był przypadkowy, lecz odpowiadał szerszemu schematowi ikonograficznemu obecnemu również poza sfragistyką (zob. ryc. 1). Jak zauważyła Cathleen A. Fleck, identyczna kompozycja, obejmująca Templum Domini, Wieżę Dawida oraz Bazylikę Grobu Bożego, pojawia się w przedstawieniach architektonicznych i powinna być interpretowana jako świadome zestawienie podkreślające polityczne i religijne powiązania między tymi miejscami⁵¹. Ikonografia pieczęci królewskich nie była zatem odrębnym fenomenem, ale częścią szerszego systemu prezentacji władzy, w którym obraz Świętego Miasta stawał się podstawowym narzędziem jej legitymizacji.

Warto nadmienić, że ukazanie Jerozolimy na pieczęci – zarówno jej wizerunku, jak i nazwy – nie było innowacją wypracowaną przez monarchów w Outremer, ale nawiązaniem czy też kontynuacją starszej, cesarskiej tradycji symbolicznego utrwalania władzy w konkretnej przestrzeni. Analogicznie do przedstawień Rzymu na bullach cesarskich pieczęć królewska w Jerozolimie nawiązywała do wzorca, którego początki sięgają czasów Karola Wielkiego⁵². W przypadku tegoż władcy sfragistyczna obecność miasta miała wyważony charakter: dążył on bowiem jednocześnie do uniknięcia otwartego konfliktu z cesarzem bizantyńskim oraz do zamanifestowania niezależności wobec papieża. Jednak już jego następcy potrzebowali symbolicznego wsparcia własnego panowania w postaci zarówno odwołania do Rzymu, jak i do papieskiego autorytetu, aby wzmocnić swoje prawa. Z tego względu przedstawienie Rzymu na pieczęciach cesarskich zaczęło postrzegać jako wyraz afirmacji podstaw władzy⁵³. W podobnym tonie królowie jerozolimscy wciągnęli ikono-

Ryc. 1. Pieczęć Baldwina I

Źródło: H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige von Jerusalem*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014, nr 12a i 12b; 13a i 13b.

⁵¹ C.K. Fleck, *Signs of Leadership*..., s. 39–55.

⁵² E. von Kittel, *Siegel*, Klinkhardt & Biermann, Braunschweig 1970, s. 225–230; A. Stieldorf, *Siegelkunde*..., s. 76.

⁵³ Zob. P.E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1957, s. 13–15. Andrea Stieldorf pisze o tym, że bliskie powiązanie godności cesarskiej z Rzymem oraz przedstawienie miasta w formie zarówno legendy, jak

grafię Świętego Miasta w swój repertuar symboliczny, czyniąc z niego nie tylko element monarszej autoprezentacji, ale także świadomy akt wpisania swojego panowania w uniwersalny porządek *sacrum*⁵⁴.

Tak więc specyficzny charakter jerozolimskiej inskrypcji napieczętej zasługuje na szczególną uwagę. Zastosowana formuła *regis regum omnium* odwołuje się do starożytnej tradycji biblijnej i chrześcijańskiej, w której tytuł „króla królów” pierwotnie przysługiwał władcom perskim, a następnie został zaadaptowany w Nowym Testamencie jako określenie Boga, a zwłaszcza Chrystusa. Co istotne, legenda z królewskiej pieczęci Jerozolimy pojawia się w źródłach pisanych tylko raz jeszcze, siedemdziesiąt lat później niż jej powstanie, w *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* Wilhelma z Tyru, czyli głównym dziele historiograficznym poświęconym dziejom Królestwa Jerozolimskiego⁵⁵. Pisząc w latach siedemdziesiątych XII w., Wilhelm włożył tę właśnie frazę w usta Urbana II podczas opisu słynnego kazania wygłoszonego na synodzie w Clermont w 1095 r., w którym papież miał opisywać profanację Jerozolimy – „miasta Króla wszystkich królów” – i jego świętych miejsc⁵⁶. Jak dowodzi Kool, wybór tej konkretnej formuły nie był przypadkowy⁵⁷. Wilhelm z Tyru, bliski współpracownik dwóch królów jerozolimskich, kanclerz Królestwa za panowania Baldwina IV (1174–1185), a także jeden z największych intelektualistów swoich czasów, z całą pewnością znał pieczęć królewską i był świadomy jej symbolicznego znaczenia⁵⁸. Stąd też można wysnuć wniosek, że autor nie tylko znał ową formułę, lecz świadomie wpisał ją w narrację swojego dzieła, aby nadać Jerozolimie wyjątkowy, sakralny status i ukazać państwo założone przez krzyżowców jako bezpośrednio związane z królewską godnością Chrystusa, legitymizując w ten sposób jego istnienie i swoistą misję. Użycie tego samego zapisu przez Wilhelma z Tyru w opisie kazania w Clermont służyło bowiem uzasadnieniu działalności królów jerozolimskich jako obrońców miejsc świętych, znajdujących się w „mieście Króla wszystkich królów” i zagrożonych przez wyznawców islamu. Autor *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* wzmocnił sakralny wymiar miasta jako miejsca wybranego przez Boga

i graficznej na pieczęciach cesarskich stały się wyrazem fundamentalnych zasad legitymizacji władzy, zob. eadem, *Siegelkunde...*, s. 76.

⁵⁴ Zob. S. Burkhardt, *Mediterranes Kaisertum und imperiale Ordnungen...*, s. 193.

⁵⁵ Więcej na temat Wilhelma z Tyru zob. np.: R.H.C. Davis, *William of Tyre*, [w:] *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh University Press, Edinburgh 1973, s. 64–76; H.E. Mayer, *Guillaume de Tyr à l'école*, „Mémoires de l'Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon” 1988, vol. 127, s. 257–265; P.W. Edbury, J.G. Rowe, *William of Tyre. Historian of Latin East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990; C. Kostick, *William of Tyre, Livy, and the Vocabulary of Class*, „Journal of the History of Ideas” 2004, vol. 65, no. 3, s. 353–368.

⁵⁶ WT, I.15, s. 132: *Civitas regis regum omnium, que aliis regulas intemperate tradidit fidei, gentium supersticionibus cogitur invita deservire* („Miasto Króla wszystkich królów, które innym przekazało nieskalane zasady wiary, zmuszone jest, wbrew swojej woli, służyć zabobonom pogan”).

⁵⁷ R. Kool, *Civitas regis...*, s. 254–255.

⁵⁸ Zob. H.E. Mayer, *Die Kanzlei...*, vol. 1, s. 166–253; R. Kool, *Civitas regis...*, s. 261, przyp. 65.

i podkreślił konieczność jego odzyskania oraz dalszej obrony przez chrześcijan. Stąd też ikonografia i unikalna inskrypcja rewersu wzmacniają wyjątkowy charakter całej pieczęci, stanowiącej wyraz specyficznej, odrębnej koncepcji monarchii ukształtowanej w realiach Królestwa Jerozolimskiego.

Na dodatek, warto również zaznaczyć, że tytułatura sfragistyczna, poczynając od Baldwina I, nie zawsze pokrywała się z tytułaturą stosowaną w dokumentach dyplomatycznych⁵⁹. Ta druga podlegała większym fluktuacjom, co wynikało nie tylko z niestabilności administracyjnej we wczesnym okresie istnienia Królestwa Jerozolimskiego, lecz także z faktu, że kancelaria królewska – z kanclerzem na czele – została formalnie zorganizowana w 1115 r. Ujednolicenie formuł kancelaryjnych nastąpiło dopiero ok. połowy XII w. za czasów Baldwina III (1143–1163), w okresie, gdy funkcję kanclerza pełnił Radulf⁶⁰. To właśnie wtedy doszło do wyraźnej standaryzacji tytułu królewskiego, który zyskał ustaloną formę *per gratiam Dei in sancta Hierusalem Latinorum rex* („z Bożej łaski król Łacinników w świętej Jerozolimie”), używaną przez Baldwina III⁶¹. Choć należy zaznaczyć, że pierwsze próby podkreślenia świętości Jerozolimy w tytule monarszym pojawiały się wcześniej, już bowiem Fulko z Anjou (1131–1143) używał formy: *sancte Ierusalem rex Latinorum*⁶². Natomiast od czasów Amalryka I (1163–1174) do formuły stosowanej przez poprzednika dodano słowo *civitate*, tworząc wersję *per Dei gratiam in sancta civitate Hierusalem Latinorum rex* („z Bożej łaski król Łacinników w świętym mieście Jerozolimie”)⁶³. Tytuł ten, podkreślający wyjątkowe, sakralne znaczenie Jerozolimy jako miejsca panowania, utrwalił się w praktyce kancelaryjnej i był konsekwentnie używany aż do zdobycia miasta przez Saladyna w 1187 r. – ostatnim noszącym tak sformułowany tytuł był Gwidon z Lusignan (1187–1192)⁶⁴. Stopniowa formalizacja wskazanej tytułatury odzwierciedlała rosnącą wagę symbolicznego związania królewskiej godności z samą Jerozolimą – nie tylko jako stolicą państwa, lecz przede wszystkim jako świętym miastem, które sankcjonowało legitymację władzy poprzez bezpośrednie odwołanie do Boga (*per Dei gratiam*) i do miejsca uświęconego obecnością Chrystusa. Jerozolima była zatem, w świetle monarszych intytulacji, nie tylko centrum politycznym, ale również filarem ideologicznym monarchii łacińskiej na Wschodzie.

Stąd też nie dziwi, że przedstawienie króla niejako na tle charakterystycznych zabudowań Jerozolimy stało się wyznacznikiem również dla następców Baldwina I na tronie jerozolimskim. Analiza materiału sfragistycznego, obejmująca pieczęcie Baldwina II⁶⁵, Fulka z Anjou⁶⁶, Baldwina III⁶⁷, Amalry-

⁵⁹ T. Pelech, *Studia nad tytułaturą...*, s. 28.

⁶⁰ H.E. Mayer, *Die Kanzlei...*, vol. 1, s. 78–165, 707–793; vol. 2, s. 1–38.

⁶¹ Zob. np. UKJ, no. 241, s. 443–445; no. 242, s. 446–449; no. 244, s. 450–452 *etc.*

⁶² UKJ, no. 149, s. 336.

⁶³ Zob. np. UKJ, no. 311, s. 541–544; no. 312, s. 545–546; no. 313, s. 547–548 *etc.*

⁶⁴ Ostatni dokument, datowany na 10 lutego 1191 (1192) r., zob. UKJ, no. 488, s. 832–835.

⁶⁵ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 87–88.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 90–92.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 94–103.

ka I⁶⁸, Baldwina IV⁶⁹, Baldwina V (1185–1186)⁷⁰, Gwidona z Lusignan⁷¹, Henryka z Szampanii (1192–1197)⁷², Amalryka II (1198–1204)⁷³ i Jana z Brienne⁷⁴, a więc do 1225 r., wykazuje niemal całkowitą stałość przedstawienia⁷⁵. Główną zmianą, być może możliwą do osiągnięcia dopiero na pewnym etapie rozwoju technicznego, a świadczącą o rosnących wpływach bizantyńskich w Jerozolimie w trakcie rządów Amalryka I⁷⁶, jest zmiana odzienia, które nosi monarcha – mianowicie zamiast chlamidy pojawia się loros⁷⁷. Niemniej jednak uderzająca trwałość wzorca ikonograficznego pieczęci Królestwa Jerozolimskiego, ustalonego przecież już za panowania Baldwina I, nie może być traktowana wyłącznie jako wynik konserwatyzmu artystycznego czy technicznego. Powtarzalność przedstawienia – monarcha tronujący z insygniami władzy oraz rewers ukazujący Święte Miasto z charakterystycznymi dlań obiektami – świadczy o tym, że stanowiła ona głęboko zakorzoną strategię komunikacyjną i ideologiczną. Ikonografia pieczęci monarszej w Jerozolimie tworzyła świadome nawiązanie do idei najwyższej władzy: nowego Dawida oraz Jezusa Chrystusa i monarchii opartej zarówno na staro-, jak i nowotestamentowym wzorcu. Utrwalenie tego wyobrażenia w pieczęciach następców Baldwina z Boulogne

⁶⁸ Ibidem, s. 108–124.

⁶⁹ Ibidem, s. 125–139.

⁷⁰ Ibidem, s. 140–146.

⁷¹ Ibidem, s. 146–151.

⁷² Ibidem, s. 157–163. Należy nadmienić, że Henryk z Szampanii nie był królem jerozolimskim i tytułował się wciąż hrabią Szampanii, aczkolwiek na jego pieczęciach wciąż pojawia się legenda: + CIVITAS REGIS REGVM OMNIVM.

⁷³ Ibidem, s. 164–167.

⁷⁴ Ibidem, s. 167–174.

⁷⁵ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 15.

⁷⁶ Za panowania Amalryka I, tj. w latach 1163–1174, relacje Królestwa Jerozolimskiego z Bizancjum uległy znacznemu zacieśnieniu. Małżeństwo króla z Marią Komneną, krewną cesarza Manuela I (1143–1180), miało znaczenie polityczne i kulturowe, wzmacniając sojusz między oboma państwami. Wspólna kampania przeciwko Egipcjowi, z udziałem bizantyńskiej floty, zakładała m.in. podział zdobytych terytoriów, co świadczy o bliskiej współpracy. W 1171 r. Amalryk I złożył wizytę w Konstantynopolu, uznając zwierzchnictwo cesarza i potwierdzając sojusz. Bizantyńskie wpływy przejawiały się również w protektoracie nad świętymi miejscami – wyrażonym w renowacji kościoła w Betlejem – oraz w sztuce i ceremoniale dworskim, zob. np. S. Runciman, *The visit of King Amalric I to Constantinople in 1171*, [w:] *Outremer. Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, eds. B.Z. Kedar, H.E. Mayer, R.C. Smail, Yad Izhak Ben-Zvi Institute, Jerusalem 1982, s. 153–158; A. Jotischky, *Manuel Comnenus and the Reunion of the Churches: The Evidence of the Conciliar Mosaics in the Church of the Nativity in Bethlehem*, „Levant” 1994, vol. 26, s. 207–224; M.S. Fulton, *Frankish Intervention in Egypt during the Reign of Amalric: Conquest or Extortion?*, [w:] *Exploring Outremer. Studies in Medieval History in Honour of Adrian J. Boas*, eds. R.G. Khamisy, R.Y. Lewis, V.R. Shotten-Hallel, Routledge, London – New York 2023, s. 191–206 oraz – choć ogólnie – J. Harris, *Bizancjum i wyprawy krzyżowe*, tłum. J. Gardzińska, Bellona, Warszawa 2005, s. 99–120.

⁷⁷ G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin...*, s. 7; D.M. Metcalf, *Islamic, Byzantine, and Latin Influences in the Iconography of Crusader Coins and Seals*, [w:] *East and West in the Crusader States: Context, Contacts, Confrontations II: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in May 1997*, eds. K.N. Ciggaar, B. Teule, Peeters, Leuven 1999, s. 163–175, tu s. 173.

było sposobem legitymizacji ciągłości sakralnej wizji panowania. Poprzez powielanie wzorca kolejni królowie wpisywali się w ten sam teologiczno-polityczny porządek, nie tylko jako władcy w sensie dynastycznym, ale także jako dziedzice idei *rex Ierosolimitanus*, władcy miasta Boga. Rewers przedstawiający stylizowaną panoramę Jerozolimy z centralną rolą Wieży Dawida oraz Świątynią Salomona i Grobem Pańskim, stanowił nie tylko ikonograficzne przedstawienie miasta, ale także deklarację polityczną – ukazanie Świętego Miasta jako centrum władzy królewskiej, a nie wyłącznie duchowej⁷⁸. Niezmiennosc tego motywu oznaczała trwałość łacińskiej obecności i dominacji monarchy w mieście, a każda zmiana w ikonografii mogłaby zostać odebrana jako osłabienie tej idei (zob. ryc. 2).

Królestwo Jerozolimskie, pomimo zmian dynastycznych, okresów kryzysu i interregnów, nie wytworzyło alternatywnej, równie silnej ideologii monarszej, która mogłaby zastąpić wzorzec z czasów Baldwina I. Próby odnowy władzy, jak za Amalryka II czy Jana z Brienne, po utracie Jerozolimy na rzecz muzułmanów nie miały charakteru tak przełomowego, aby wymuszały ikonograficzną rewolucję, choć doszło do zmiany tytułatury królewskiej⁷⁹. Kontynuacja wcześniejszego wzorca była zatem bezpiecznym wyborem, gwarantującym ciągłość prestiżu i symboliki królewskiej oraz odwołaniem się do chlubnych czasów poprzedników. Pieczęć królewska nie tylko pełniła funkcję identyfikacyjną, ale także gwarantowała autentyczność wystawianych dokumentów i potwierdzała autorytet decyzji monarchy⁸⁰. W świecie, w którym obraz odgrywał równie ważną rolę jak tekst, zachowanie znanego i powtarzalnego wizerunku króla panującego nad Świętym Miastem było formą stabilności i politycznej

Ryc. 2. Pieczęć Melisandy

Źródło: H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, nr 22a i 22b.

⁷⁸ Ze względu na centralne ułożenie Wieży Dawida w pierwotnym wzorze jerozolimskiej pieczęci królewskiej należy zwrócić szczególną uwagę na ten motyw – wskazuje on wyraźnie na nadrzędną rolę królewskiej siedziby oraz dominację władzy świeckiej nad instytucjami duchowymi. To nie przypadkowa dekoracja, ale celowa aranżacja przestrzeni Jerozolimy na królewskiej pieczęci, ukazująca hierarchię władzy, zob. A. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, Routledge, London – New York 2001, s. 50–53, 73–85.

⁷⁹ Tytuł Jana z Brienne na dokumentach królewskich różni się od jego poprzedników, którzy panowali nad Jerozolimą, i brzmi: *dei gratia Latinorum Ierusalem rex*, zob. np. UKJ, no. 630, s. 1026–1029; no. 632, s. 1030–1032; no. 633, s. 1032–1033 *etc.* Brak więc nawiązania do panowania „w świętym mieście Jerozolimie”, jak od czasów Amalryka I do Gwidona z Lusignan. Monarszy tytuł Amalryka II był jeszcze bardziej skromny: *per dei gratiam rex Ierusalem*, zob. ibidem, nr 609, s. 983–986; nr 610, s. 986–988; nr 611, s. 988–990 *etc.*

⁸⁰ Więcej na ten temat zob. np.: B.M. Bedos-Rezak, *Medieval Seals and the Structure of Chivalric Society*, [w:] *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*, eds. H. Chickering, T.H. Seiler, Medieval Institute, Kalamazoo 1998, s. 313–372; B.M. Bedos-Rezak, *Medieval Identity: A Sign and a Concept*, „The American Historical Review” 2000, vol. 105, iss. 5, s. 1488–1533.

Ryc. 3. Pieczęcie: Baldwina III, Amalryka I odzianego w loros oraz Jana z Brienne

Źródło: H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, nr 24a i 24 b; nr 35a i 35b; 79a i 79b.

rozpoznawalności. Pieczęć nie była przestrzenią eksperymentu, lecz narzędziem ugruntowania władzy. Dlatego też powtarzalna ikonografia działała jako pewien wyróżnik Królestwa Jerozolimy, czytelny zarówno dla lokalnych elit, jak i dla pozostałych przedstawicieli świata chrześcijańskiego. Dla odbiorców w Europie Zachodniej, którzy mogli nigdy nie odwiedzić Outremer, pieczęć monarchy jerozolimskiego była nośnikiem idei świętości, władzy królewskiej i boskiego posłannictwa, a więc niezmienności tego znaku potęgowała siłę przekazu.

Jedynym przypadkiem zastosowania większych zmian jest pieczęć królowej Melisandy (1131–1152)⁸¹.

Jednakże przeobrażanie ikonografii podczas jej panowania wynikało z wyjątkowego charakteru jej rządów oraz konieczności redefinicji sposobu prezentowania władzy królewskiej w Jerozolimie, w sytuacji gdy była ona realnie sprawowana przez kobietę⁸². W odróżnieniu od swoich męskich poprzedników, których pieczęcie konsekwentnie przedstawiały władcę zasiadającego na majestacie, pieczęć Melisandy odchodzi od tego wzorca. Na awersie zamiast wyobrażenia osoby monarchini znajduje się jedynie legenda tekstowa w sześciu liniach: „Pieczęć Melisandy, z Bożej łaski królowej Jerozolimy” (+ | SIGILLVM | MILESENDIS | DEI GRATIA | IERUSALEM | REGIN(E), zob. ryc. 3)⁸³. Najpewniej wyobrażenie Melisandy w schemacie ikonograficznym przeznaczonym dla mężczyzny, czyli tronuującego z atrybutami królewskimi, mogło być postrzegane jako nieadekwatne lub nawet kontrowersyjne. W tradycji łacińskiej istniały ograniczone wzorce przedstawiania kobiecej władzy politycznej – władczyniom często przypisywano rolę opiekunki, regentki, współwładczyni, ale niekoniecznie suwerennej monarchini zasiadającej na majestacie⁸⁴. Stąd

⁸¹ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 92–94.

⁸² W sprawie zagadnienia władzy królowej (*Queenship*) w kontekście państw krzyżowców zob. B. Hamilton, *Women in the Crusader States: The Queens of Jerusalem*, [w:] *Medieval Women*, ed. D. Baker, Basil Blackwell, Oxford 1978, s. 143–174; S. Lambert, *Queen or Consort: Rulership and Politics in the Latin East, 1118–1228*, [w:] *Queens and Queenship in Medieval Europe*, ed. A.J. Duggan, The Boydell Press, Woodbridge 1997, s. 153–169; H.A. Gaudette, *The Spending Power of a Crusader Queen: Melisende of Jerusalem*, [w:] *Women and Wealth in Late Medieval Europe*, ed. T. Earenfight, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 135–148.

⁸³ H.E. Mayer, C. Sode, *Die Siegel der lateinischen Könige...*, s. 93.

⁸⁴ Zob. B.M. Bedos-Rezak, *Medieval Women in French Sigillographic Sources*, [w:] *Medieval Women and the Sources of Medieval History*, ed. J.T. Rosenthal, University of Georgia Press, Athens–London 1990, s. 1–37.

decyzja o zastosowaniu samej inskrypcji może wskazywać na ostrożność w wizualnym przedstawieniu Melisandy jako samodzielnej królowej. Należy nadmienić, że współrządziła ona najpierw z mężem Fulkiem z Anjou⁸⁵, a po jego śmierci wraz z synem Baldwinem III⁸⁶. W takiej sytuacji przedstawienie jednej tylko osoby w typie majestatycznym mogło sugerować wyłączność w sprawowaniu władzy, co w kontekście oficjalnych współrządów Melisandy i Baldwina III mogłoby naruszać delikatną równowagę polityczną tego układu. Warto jednak zauważyć, że królowa – według interpretacji Mayera – dążyła do podkreślenia wyższości swojej pozycji względem syna. Poświadczają to ma formuła zachowana na jednym z dokumentów przy opisie jej pieczęci: „nasza pieczęć, która jest większa” (*sigilli nostri quod maius est*)⁸⁷, co – jak sugeruje Mayer – wskazuje zarówno na istotniejsze znaczenie polityczne, jak i fizycznie znaczniejszy rozmiar pieczęci Melisandy w porównaniu z pieczęcią Baldwina III, która została dołączona wtórnie⁸⁸. Rzeczywistą władzę utraciła ona dopiero po wojnie domowej z synem w 1152 r., a więc być może wcześniej starała się symbolicznie (i kancelaryjnie) zaznaczyć swoją nadrzędność jako królowa, matka młodego króla.

Natomiast rewers pieczęci Melisandy, opatrzony legendą + *CIVITAS REGIS REGVM*, poprzez świadome pominięcie słowa *OMNIVM*, obecnego na rewersach pieczęci jej poprzedników (+ *CIVITAS REGIS REGVM OMNIVM*), odwraca uwagę od uniwersalistycznego wymiaru władzy, sugerującego panowanie nad „wszystkimi królami”, i kieruje ją ku ściśle chrystologicznemu znaczeniu tytułu *Rex regum* (zob. Ap 19,16). W ten sposób Jerozolima ukazana jest z większym naciskiem jako *civitas* samego Chrystusa: „Króla królów” w sensie duchowym i eschatologicznym. Taka zmiana może wskazywać na świadomą strategię ideologiczną Melisandy, która jako kobieta dążyła nie tyle do afirmacji własnej potęgi czy uniwersalnego zasięgu władzy, ile raczej do podkreślenia swojej roli jako strażniczki miasta Chrystusa. Tym samym na swojej pieczęci królowa zrezygnowała z elementu triumfalnego na rzecz formuły bardziej kontemplacyjnej, religijnej i pokornej. Może to się pokrywać z realnym wymiarem

⁸⁵ Zob. H.E. Mayer, *Angevins versus Normans: The New Men of King Fulk of Jerusalem*, „Proceedings of the American Philosophical Society” 1989, vol. 133, no. 1, s. 1–25; artykuł ten analizuje napięcia polityczne i personalne w Królestwie Jerozolimskim po objęciu tronu przez Fulka. H.E. Mayer pokazuje, jak nowy król próbował wzmocnić swoją władzę, którą sprawował na zasadzie *iure uxoris*, poprzez promowanie własnych stronników z Andegawenii kosztem lokalnych elit pochodzenia normńskiego, co doprowadziło do kryzysu wewnętrznego i oporu miejscowych baronów. Autor wskazuje również, że konflikt ten miał wpływ na kształtowanie się struktur władzy i tożsamości politycznej na łacińskim Wschodzie.

⁸⁶ Idem, *Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem*, „Dumbarton Oaks Papers” 1972, vol. 26, s. 93–182; idem, *The Succession to Baldwin II of Jerusalem: English Impact on the East*, „Dumbarton Oaks Papers” 1985, vol. 39, s. 139–147; A.V. Murray, *Women in the Royal Succession of the Latin Kingdom of Jerusalem (1099–1291)*, [w:] *Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.–14. Jahrhundert)*, Hrsg. C. Zey, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2015, s. 131–162; E. Jordan, *Corporate Monarchy in the Twelfth-Century Kingdom of Jerusalem*, „Royal Studies Journal” 2019, vol. 6, iss. 1, s. 1–15.

⁸⁷ UKJ, no. 177, s. 357.

⁸⁸ H.E. Mayer, *Studies in the History of Queen Melisende...*, s. 141–142.

jej władzy, która opierała się przede wszystkim na poparciu przedstawicieli miejscowego Kościoła⁸⁹. Taka religijna, bardziej uniżona formuła nie tylko lepiej odpowiadała kulturowym normom akceptacji kobiecej władzy, ale także wpisywała się w duchowy klimat Jerozolimy jako miasta zbawienia⁹⁰. Tak więc zmiana ikonografii na pieczęci królowej Melisandy była odpowiedzią na wyjątkowy kontekst jej panowania jako kobiety-monarchini. Zatem rezygnacja z wyobrażenia władczyni w majestacie oraz zastąpienie go inskrypcją funkcyjną informującą o właścicielu pieczęci to zarówno świadectwo ideologicznej pokory, jak i przemyślana strategia polityczno-symboliczna.

Rozważyć należy także oddziaływanie królewskiej pieczęci Jerozolimy na baronów Królestwa i stosowane przez nich praktyki władzy. *Sigillum* monarchy nie tylko wyrażało teologiczno-monarszy model władzy, ale także przekształciło się we wzorzec ikonograficzny, z którego czerpały lokalne elity świeckie w Outremer⁹¹. Widać to szczególnie wyraźnie w przypadku pieczęci możnych. Podążając wzorem monarchów, zaczęli oni stosować dwustronną pieczęć ołowianą⁹², przedstawiając siebie jako panów konkretnych miejsc poprzez umieszczanie na rewersach stylizowanych wyobrażeń zabudowań miast i warowni, nad którymi sprawowali władzę. Natomiast w przypadku awersu należy nadmienić, że spośród sześćdziesięciu dziewięciu pieczęci przeanalizowanych przez Gustave'a Schlumbergera aż pięćdziesiąt dwie ukazują postać zbrojnego na koniu, co stanowi około trzech czwartych całości⁹³. Przedstawiają zwykle rycerza (*miles*) wyposażonego w tarczę, lancę, hełm i kolczugę, co podkreśla militarny charakter i przynależność do kultury jeździeckiej danego władcy terytorialnego. Dodatkowe elementy, takie jak sztandary, ostrogi czy zdobione uprząże końskie, wzmacniają przekaz i wskazują na znaczenie cech wojskowych, zbrojnych w definiowaniu tożsamości arystokratycznej⁹⁴.

Naśladowanie wzorca królewskiego nie było gestem czysto estetycznym, ale swoistą deklaracją ideologiczną. Przedstawiciele lokalnych elit ukazywali się jako depozytariusze części tej samej władzy, której źródłem był król Jero-

⁸⁹ Ibidem, s. 161, 165–171.

⁹⁰ Zob. B. Kühnel, *The Kingly Statement of the Bookcovers of Queen Melisende's Psalter*, [w:] *Tesserae: Festschrift für Joseph Engemann*, Hrsg. E. Dassmann, K. Thraede, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster 1991, s. 340–357; J. Folda, *Melisende of Jerusalem: Queen and Patron of Art and Architecture in the Crusader Kingdom*, [w:] *Reassessing the Roles of Women as 'Makers' of Medieval Art and Architecture*, vol. 1, ed. T. Martin, Brill, Boston–Leiden 2012, s. 429–477.

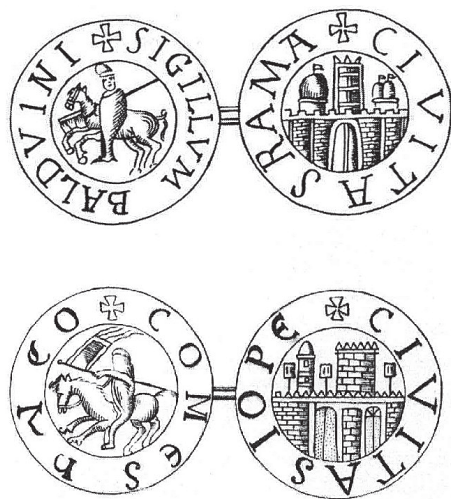
⁹¹ Mayer zauważył, że poza Galileą z terenów Królestwa Jerozolimy nie zachowała się żadna baronowska pieczęć ołowiana, która nie przedstawiałaby miasta lub zamku, będącego centralną siedzibą władzy, zob. idem, *Das Siegelwesen...*, s. 39–40.

⁹² Z czasem pieczęcie ołowiane stały się immamentną cechą kancelarii w Outremer, tak że nawet Jan z Ibelinu wskazuje ją jako szczególną cechę pieczęci senioralnej, *Livre de Jean d'Ibelin*, [w:] *Recueil des Historiens des Croisades. Lois*, t. 1, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1841, 189, s. 302; 270, s. 419; zob. też: H.E. Mayer, *Das Siegelwesen...*, s. 44.

⁹³ G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin...*, s. 31–71.

⁹⁴ Zob. np.: *Le cheval dans le monde médiéval*, éd. B. Aguiriano et al., Presses universitaires de Provence, Aix-en-Provence 1992; *Le Cheval dans la culture médiévale*, éd. B. Andenmatten, A. Paravicini Bagliani, É. Pibiri, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2015.

zolimy⁹⁵. Przeniesienie ikonografii obwarowanego miasta lub twierdzy do kontekstu regionalnego pozwalało im legitymizować swoją pozycję jako część większego, militarno-politycznego porządku. Rewersy pieczęci możnych z przedstawieniem twierdz, bram, wież i obwarowań miast, jak np.: Baldwina III z ar-Ramli (z legendą: + CIVITAS RAMA)⁹⁶, Baliana II z Ibelinu (+ DOMINI IBALIRNI)⁹⁷, Raoula z Ibelinu (+ CASTRUM IBERINI)⁹⁸, Hugona z Le Puiset z Jafy (+ CIVITAS IOPE)⁹⁹, Waltera Greniera z Cezarei (+ CIVITAS CESAREE)¹⁰⁰, wskazują nie tylko na sprawującego władzę, ale także na miejsce jako przestrzeń nośną znaczenia (zob. ryc. 4). To o tyle warte odnotowania, że w przypadku podwójnego lenna Jafy-Askalonu pojawiła się nawet wyjątkowa pieczęć Sybilli¹⁰¹, córki Amalryka I, ukazująca oba ufortyfikowane ośrodki, tj. jeden na awersie z legendą: „Pieczęć córki króla Amalryka” (+ SIGILLUM AMAL(RICI) REGIS FILIE), a drugi na rewersie z opisem: „Hrabina Jafy i Askalonu” (+ IOPP(E) ET ASCAL(ON)E COMITIS-SA)¹⁰². Co więcej, nawet wicehrabia Nablusu, którego centrum władzy znajdowało się w tym nieufortyfikowanym mieście, choć w związku z tym nie mógł przedstawić murów miejskich na swojej pieczęci, to umieścił na niej wizerunek zamku królewskiego wraz z legendą: + (C)A(S)TRVM FONTIS TANCREDI¹⁰³ (zob. ryc. 5). Zdaje się więc, że podobnie jak Jerozolima była miejscem wyjątkowym z religijnego i politycznego punktu widzenia, tak lokalni możni chcieli podkreślić unikalność obszaru, nad którym panowali, a w tym siłę jego forty-

Ryc. 4. Pieczęcie „wasalne”: Baldwina, seniora ar-Ramli, Hugona z Le Puiset, hrabiego Jafy, oraz Baliana z Ibelinu
Źródło: H.E. Mayer, *Das Siegelwesen des Kreuzfahrerstaaten*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München 1978, nr 27; nr 22; nr 28.

⁹⁵ O pieczęciach możnych Królestwa Jerozolimy zob. H.E. Mayer, *Das Siegelwesen...*, s. 39–58.

⁹⁶ G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin...*, s. 54; zob. też: H.E. Mayer, *Das Siegelwesen...*, s. 49, przyp. 141.

⁹⁷ G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin...*, s. 47

⁹⁸ Ibidem, s. 47.

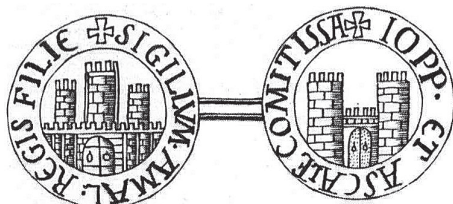
⁹⁹ Ibidem, s. 48.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 44.

¹⁰¹ Więcej na jej temat zob. H.J. Nicholson, *Sybilla Jerozolimska*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2024.

¹⁰² G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin...*, s. 48; H.E. Mayer, *Das Siegelwesen...*, s. 43, przyp. 132.

¹⁰³ G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin...*, s. 53. Tłum.: „Zamek u Źródeł Tankreda”.

Ryc. 5. Pieczęć Sybilli, hrabiny Jafy-Askalonu

Źródło: H.E. Mayer, *Das Siegelwesen...*, nr 23.

fikacji i rolę w strukturze, zwłaszcza obronnej, stale zagrożonego Królestwa, wpisując się w ideę obrony chrześcijańskich miejsc świętych.

Ponadto umieszczenie legend typu + *CASTRUM IBERINI* wzmacniało więź między seniorem a miejscem, tworząc swoistą mapę władztw lennych, w której każdy element czerpał z królewskiego wzorca. Poprzez imi-

tację monarszej pieczęci można bowiem nie tyle przypisywali swoim siedzibom status równy Świętemu Miastu, ile raczej stosowali mechanizm translacji: to, co wyróżnia Jerozolimę (blankowany mur i znajdujące się za nim obiekty sakralne), znajdowało swoje odbicie, choćby symboliczne, w ar-Ramli, Jafie czy Ibelinie. Pieczęcie te odtwarzały zatem model, w którym przestrzeń jest nierozzerwalnie związana z osobą sprawującą władzę, a przedstawienie architektoniczne nabiera funkcji rozpoznawalnego znaku politycznego. Wreszcie, kopiowanie królewskiego schematu było również formą wizualnego podkreślenia przynależności do elity rządzącej Outremer. Posługiwanie się pieczęcią na wzór królewski stanowiło formę aspiracyjnej autoprezentacji – lokalny senior ukazywał siebie jako aktora politycznego w systemie o ustalonej hierarchii, jak również jako strażnika terytorium o strategicznym, a tym samym dużym znaczeniu¹⁰⁴.

Podsumowując niniejsze rozważania, można stwierdzić, że działania podejmowane przez Baldwina I oraz jego następców na tronie jerozolimskim miały na celu nie tylko praktyczne zabezpieczenie władzy nad Świętym Miastem, lecz przede wszystkim ideologiczne włączenie Jerozolimy w ideę władzy królewskiej. Poprzez przemyślaną strategię autoprezentacji, a w szczególności trwałe i konsekwentne wykorzystywanie symboliki ikonografii królewskiej pieczęci w przestrzeni politycznej, monarchowie zakorzenili własną wizję władzy monarszej w biblijnym dziedzictwie, czyniąc z Jerozolimy nie tylko centrum społeczności chrześcijańskiej w Outremer, lecz przede wszystkim przestrzeń uświęconą i królewską zarazem. Wybór takich elementów jak Wieża Dawida i Świątynia Salomona, tuż obok Grobu Pańskiego, wskazywał na korzenie, źródło władzy w Jerozolimie krzyżowców i symbolicznie łączył panowanie tu-tejszych monarchów z postaciami biblijnymi – Baldwin z Boulogne zasiadł w końcu, słowami Radulfa z Caen, na tronie Dawida¹⁰⁵. W tym więc sensie pieczęć królewska odgrywała rolę wizualnego narzędzia, przekazującego określony polityczny program, służący utrwaleniu tożsamości monarchii łacińskiej w Jerozolimie.

Niemal całkowita niezmiennność wzorca pieczęci na przestrzeni ponad stulecia nie była przejawem braku innowacyjności, ale świadomą decyzją pod-

¹⁰⁴ H.E. Mayer, *Das Siegelwesen...*, s. 39–47.

¹⁰⁵ *Gesta Tancredi in expeditione...*, 37, s. 633.

trzymującą wyobrażenie o ciągłości i wyjątkowości władzy jerozolimskiej. Idea panowania nad Świętym Miastem oraz narastające znaczenie przypisywania jej świętości w oczach kolejnych monarchów – co ma odzwierciedlenie w ich tytułaturze – stały się fundamentem łacińskiej ideologii władzy królewskiej w państwach krzyżowców. Widać to także na przykładzie oddziaływania pieczęci monarszej poza Jerozolimą i dworem władcy. Stanowiła ona bowiem wzorzec ikonograficzny dla lokalnych elit, których członkowie poprzez własne pieczęcie symbolicznie umieszczali swoją władzę w określonej przestrzeni politycznej. Takie naśladownictwo nie tylko potwierdzało dominującą pozycję monarchy, ale także wzmacniało hierarchiczny porządek ideowy całego Królestwa Jerozolimskiego.

Bibliografia

Edycje i opracowania źródłowe

324. *Ad Baldwinum regem Hierosolymorum*, [w:] *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi, Opera omnia*, ed. Franciscus Salesius Schmitt, vol. 5, Nelson, Edinburgh 1961, s. 255.
- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. Susan B. Edgington, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Anonimo, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum – Le Gesta dei Franchi e degli altri pellegrini gerosolimitani*, a cura di Luigi Russo, Edizioni dell’Orso, Alessandria 2003.
- Dalas Martine, *Corpus des sceaux français du Moyen Âge*, vol. 2: *Les sceaux des rois et de régence*, Archives nationales, Paris 1991.
- Die Urkunden der lateinischen Könige von Jerusalem. Diplomata regum Latinorum Hierosolymitanorum*, vol. 1–4, Hrsg. Hans Eberhard Mayer, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 2010.
- Epistula Dagoberti patriarchae Hierosolymitani ad omnes Teutonicae regionis catholicos*, [w:] *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088–1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, Hrsg. Heinrich Hagenmeyer, Verlag des Wagner’schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck 1901, s. 176.
- Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, ed. Heinrich Hagenmeyer, C. Winters, Heidelberg 1913.
- Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana auctore Radulfo Cadomensi*, [w:] *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux*, vol. 3, Académie des inscriptions et belles-lettres, Imprimerie impériale, Paris 1866, s. 587–716.
- Guibert de Nogent, *Dei Gesta per Francos et cinq autres textes*, ed. Robert B.C. Huygens, Brepols, Turnhout 1996.
- Le „Liber” de Raymond d’Aguilers*, eds. John H. Hill, Laurantia L. Hill, Paul Geuthner, Paris 1969.
- Livre de Jean d’Ibelin*, [w:] *Recueil des Historiens des Croisades. Lois*, vol. 1, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1841, s. 1–432.
- Mayer Hans Eberhard, Sode Claudia, *Die Siegel der lateinischen Könige von Jerusalem*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2014.
- Schlumberger Gustave, Chalandon Ferdinand, Blanchet Adrien, *Sigillographie de l’Orient latin*, Paul Geuthner, Paris 1943.
- Willelmi Tyrensis archiepiscopi Chronicon*, ed. Robert B.C. Huygens, Brepols, Turnhout 1986.

Opracowania

- Asbridge Thomas S., *The Creation of the Principality of Antioch, 1098–1130*, The Boydell Press, Woodbridge 2000.
- Aurell Jaume, *Medieval Self-Coronations. The History and Symbolism of a Ritual*, Cambridge University Press, Cambridge 2020.
- Bedos-Rezak Brigitte Miriam, *Medieval Identity: A Sign and a Concept*, „The American Historical Review” 2000, vol. 105, iss. 5, s. 1488–1533.
- Bedos-Rezak Brigitte Miriam, *Medieval Seals and the Structure of Chivalric Society*, [w:] *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*, eds. Howell Chickering, Thomas H. Seiler, Medieval Institute, Kalamazoo 1998, s. 313–372.
- Bedos-Rezak Brigitte Miriam, *Medieval Women in French Sigillographic Sources*, [w:] *Medieval Women and the Sources of Medieval History*, ed. Joel T. Rosenthal, University of Georgia Press, Athens–London 1990, s. 1–37.
- Biddle Martin, *The Tomb of Christ*, Sutton Publishing, Phoenix Mill–Thrupp–Stroud 1999.
- Bloch Marc, *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*, Istra, Strasbourg–Paris 1924 [polski przekład: Marc Bloch, *Królowie cudotwórcy*, tłum. Jan M. Kłoczowski, Bellona, Warszawa 1998].
- Boas Adrian, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, Routledge, London–New York 2001.
- Buck Andrew D., *The Principality of Antioch and its Frontiers in the Twelfth Century*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.
- Burkhardt Stefan, *Mediterranes Kaisertum und imperiale Ordnungen. Das lateinische Kaiserreich von Konstantinopel*, De Gruyter, Bad Langensalza 2014.
- Crouzet-Pavan Élisabeth, *Le mystère des rois de Jérusalem 1099–1187*, Albin Michel, Paris 2013.
- Davis Ralph H.C., *William of Tyre*, [w:] *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. Derek Baker, Edinburgh University Press, Edinburgh 1973, s. 64–76.
- Edbury Peter W., Rowe John G., *William of Tyre. Historian of Latin East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Edgington Susan B., *Baldwin I of Jerusalem, 1100–1118*, Routledge, Abingdon–New York 2019.
- Ferrier Luc, *La couronne refusée de Godefroy de Bouillon: eschatologie et humiliation de la majesté aux premiers temps du royaume latin de Jérusalem*, [w:] *Le Concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade. Actes du colloque universitaire international de Clermont-Ferrand (23–25 juin 1995)*, éd. André Vauchez, École française de Rome, Roma 1997, s. 245–265.
- Fink Harold S., *The Foundation of the Latin States, 1099–1118*, [w:] *A History of the Crusades*, vol. 1, eds. Marshall W. Baldwin, Kenneth Meyer Setton, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1958, s. 368–429.
- Fleck Cathleen A., *Signs of Leadership: Buildings of Jerusalem in a Crusader Relief*, [w:] *Crusading in Art, Thought and Will*, eds. Matthew E. Parker, Ben Halliburton, Anne Romine, Brill, Leiden–Boston 2018, s. 37–67.
- Folda Jaroslav, *Jerusalem and the Holy Sepulchre through the Eyes of Crusader Pilgrims*, [w:] *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art: Studies in Honour of Bezalel Narkiss on the Occasion of his Seventieth Birthday*, ed. Bianca Kühnel, Center for Jewish Art, Jerusalem 1998, s. 158–164.
- Folda Jaroslav, *Melisende of Jerusalem: Queen and Patron of Art and Architecture in the Crusader Kingdom*, [w:] *Reassessing the Roles of Women as 'Makers' of Medieval Art and Architecture*, vol. 1, ed. Therese Martin, Brill, Boston–Leiden 2012, s. 429–477.

- France John, *The Election and Title of Godfrey de Bouillon*, „Canadian Journal of History” 1983, vol. 18, s. 321–330.
- Fulton Michael S., *Frankish Intervention in Egypt during the Reign of Amalric: Conquest or Extortion?*, [w:] *Exploring Outremer. Studies in Medieval History in Honour of Adrian J. Boas*, eds. Rabei G. Khamisy, Rafael Y. Lewis, Vardit R. Shotten-Hallel, Routledge, London–New York 2023, s. 191–206.
- Gaudette Helen A., *The Spending Power of a Crusader Queen: Melisende of Jerusalem*, [w:] *Women and Wealth in Late Medieval Europe*, ed. Theresa Earenfight, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 135–148.
- Gerish Deborah, *The True Cross and the Kings of Jerusalem*, „Haskins Society Journal” 1996, vol. 8, s. 137–155.
- Hamilton Bernard, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, Variorum, London 1980.
- Hamilton Bernard, *Women in the Crusader States: The Queens of Jerusalem*, [w:] *Medieval Women*, ed. Derek Baker, Basil Blackwell, Oxford 1978, s. 143–174.
- Harris Jonathan, *Bizancjum i wyprawy krzyżowe*, tłum. Justyna Gardzińska, Bellona, Warszawa 2005.
- Hunt Lucy-Anne, *Artistic and Cultural Inter-relations between the Christian Communities at the Holy Sepulchre in the 12th Century*, [w:] *The Christian Heritage of the Holy Land*, ed. Anthony Mahony et al., Scorpion Cavendish, London 1995, s. 57–95.
- John Simon, *Gotfryd z Bouillon, książę Dolnej Lotaryngii, władca łacińskiej Jerozolimy ok. 1060–1100*, tłum. Grzegorz Smółka, Oświęcim 2018.
- John Simon, *Royal Inauguration and Liturgical Culture in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1099–1187*, „Journal of Medieval History” 2017, vol. 43, iss. 4, s. 485–504.
- Jordan Erin, *Corporate Monarchy in the Twelfth-Century Kingdom of Jerusalem*, „Royal Studies Journal” 2019, vol. 6, iss. 1, s. 1–15.
- Jotischky Andrew, *Crusading and the Crusader States*, Pearson/Longman, Harlow 2004.
- Jotischky Andrew, *Manuel Comnenus and the Reunion of the Churches: The Evidence of the Conciliar Mosaics in the Church of the Nativity in Bethlehem*, „Levant” 1994, vol. 26, s. 207–224.
- Kittel Erich von, *Siegel*, Klinkhardt & Biermann, Braunschweig 1970.
- Kool Robert, *Civitas regis regvm omnivm. Inventing a Royal Seal in Jerusalem, 1100–1118*, [w:] *Crusading and Archaeology. Some Archaeological Approaches to the Crusades*, eds. Vardit R. Shotten-Hallel, Rosie Weetch, Routledge, London 2021, s. 245–262.
- Kostick Conor, *William of Tyre, Livy, and the Vocabulary of Class*, „Journal of the History of Ideas” 2004, vol. 65, no. 3, s. 353–368.
- Kühnel Bianca, *The Kingly Statement of the Bookcovers of Queen Melisende’s Psalter*, [w:] *Tesserae: Festschrift für Josef Engemann*, Hrsg. Ernst Dassmann, Klaus Thraede, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster 1991, s. 340–357.
- Lambert Sarah, *Queen or Consort: Rulership and Politics in the Latin East, 1118–1228*, [w:] *Queens and Queenship in Medieval Europe*, ed. Anne J. Duggan, The Boydell Press, Woodbridge 1997, s. 153–169.
- Le Cheval dans la culture médiévale*, éd. Bernard Andenmatten, Agostino Paravicini Bagliani, É. Pibiri, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2015.
- Le cheval dans le monde médiéval*, éd. Begoña Aguiriano et al., Presses universitaires de Provence, Aix-en-Provence 1992.
- Matzke Michael, *Daibert von Pisa: Zwischen Pisa, Papst und erstem Kreuzzug*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1998.

- Mayer Hans Eberhard, *Angevins versus Normans: The New Men of King Fulk of Jerusalem*, „Proceedings of the American Philosophical Society” 1989, vol. 133, no. 1, s. 1–25.
- Mayer Hans Eberhard, *Bistümer, Klöster und Stifte im Königreich Jerusalem*, Hiersemann, Stuttgart 1977.
- Mayer Hans Eberhard, *Das Pontifikale von Tyrus und die Krönung der lateinischen Könige von Jerusalem*, „Dumbarton Oaks Papers” 1967, vol. 21, s. 141–232.
- Mayer Hans Eberhard, *Das Siegelwesen des Kreuzfahrerstaaten*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München 1978.
- Mayer Hans Eberhard, *Die Kanzlei der lateinischen Könige von Jerusalem*, vol. 1–2, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1996.
- Mayer Hans Eberhard, *Études sur l'histoire de Baudouin Ier, roi de Jérusalem*, [w:] idem, *Mélanges sur l'histoire du royaume latin de Jérusalem*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1984, s. 10–91.
- Mayer Hans Eberhard, *Guillaume de Tyr à l'école*, „Mémoires de l'Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon” 1988, vol. 127, s. 257–265.
- Mayer Hans Eberhard, *Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem*, „Dumbarton Oaks Papers” 1972, vol. 26, s. 93–182.
- Mayer Hans Eberhard, *The Succession to Baldwin II of Jerusalem: English Impact on the East*, „Dumbarton Oaks Papers” 1985, vol. 39, s. 139–147.
- Metcalf David M., *Islamic, Byzantine, and Latin Influences in the Iconography of Crusader Coins and Seals*, [w:] *East and West in the Crusader States: Context, Contacts, Confrontations II: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in May 1997*, eds. Krijna N. Ciggaar, Herman Teule, Peeters, Leuven 1999, s. 163–175.
- Murray Alan V., *Baldwin of Bourcq. Count of Edessa and King of Jerusalem (1100–1131)*, Routledge, Abingdon–New York 2019.
- Murray Alan V., *Daimbert of Pisa, the Domus Godefridi and the Accession of Baldwin I of Jerusalem*, [w:] *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies, 1095–1500*, ed. idem, Brepols, Turnhout 1998, s. 81–102.
- Murray Alan V., *The Crusader Kingdom of Jerusalem: A Dynastic History, 1099–1125*, Unit for Prosopographical Research, Oxford 2000.
- Murray Alan V., *The Title of Godfrey of Bouillon as Ruler of Jerusalem*, „Collegium Mediaevale” 1990, vol. 3, s. 163–178.
- Murray Alan V., *Women in the Royal Succession of the Latin Kingdom of Jerusalem (1099–1291)*, [w:] *Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.–14. Jahrhundert)*, Hrsg. Claudia Zey, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2015, s. 131–162.
- Nicholson Helen J., *Sybilla Jerozolimska*, tłum. Katarzyna Bażyńska-Chojnacka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2024.
- Nielen Marie-Adélaïde, *Les sceaux seigneuriaux de Terre Sainte, modèle pour l'Occident ? L'exemple de Tyr*, [w:] *Sources de l'histoire de Tyr II. Textes et images de l'Antiquité et du Moyen Âge*, éd. Pierre-Louis Gâtier, Julien Aliquot, Lévon Nordiguian, Presses de l'Université Saint-Joseph, Beyrouth 2017, s. 135–142.
- Ousterhout Robert, *Architecture as Relic and the Construction of Sanctity: The Stones of the Holy Sepulchre*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2003, vol. 62, iss. 1, s. 4–23.
- Pelech Tomasz, *Studia nad tytulaturą Baldwina I, króla Jerozolimy (1100–1118)*, „Studia Źródłoznawcze” 2023, nr 61, s. 11–34.
- Pelech Tomasz, *The Kingdom of Jerusalem and Egypt in the Early 12th Century. The Case of Asia and Babylon in the Title of Baldwin of Boulogne*, „Quaestiones Medii Aevi Novae” 2023, vol. 28, s. 71–89.

- Peña Manuel A.R de la, *The Cultural Power of Medieval Monarchy. Politics, Learning and Patronage in the Royal Courts of Europe, 1000–1300*, Routledge, Abingdon–New York 2024.
- Petrizzo Francesca, *The Ancestry and Kinship of Tancred, Prince Regent of Antioch*, „Medieval Prosopography” 2019, vol. 34, s. 41–83.
- Riley-Smith Jonathan, *The Title of Godfrey of Bouillon*, „Bulletin of the Institute for Historical Research” 1979, vol. 52, s. 83–86.
- Rubenstein Jay, *Godfrey of Bouillon vs. Raymond of Saint-Gilles. How Carolingian Kingship Trumped Millenarianism at the End of the First Crusade*, [w:] *The Legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, eds. Matthew Gabriele, Jace Stuckey, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008, s. 59–75.
- Rubenstein Jay, *Holy Fire and Sacral Kingship in Post-Conquest Jerusalem*, „Journal of Medieval History” 2017, vol. 43, s. 470–484.
- Runciman Steven, *The visit of King Amalric I to Constantinople in 1171*, [w:] *Outremer. Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, eds. Benjamin Z. Kedar, Hans Eberhard Mayer, Raymond C. Smail, Yad Izhak Ben-Zvi Institute, Jerusalem 1982, s. 153–158.
- Sassier Yves, *Royalauté et idéologie au Moyen Âge. Bas-Empire, monde franc, France (IVe–XIIIe siècle)*, Armand Colin, Paris 2002.
- Schramm Percy E., *Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1957.
- Skinner Patricia, *From Pisa to the Patriarchate. Chapters in the Life of (Arch)bishop Daibert*, [w:] *Challenging the Boundaries of Medieval History. The Legacy of Timothy Reuter*, ed. idem, Brepols, Turnhout 2009, s. 155–172.
- Spaer Arnold, *A Seal of Baldwin I, King of Jerusalem*, „Numismatic Chronicle” 1982, vol. 142, s. 157–159.
- Stieldorf Andrea, *Siegelkunde. Basiswissen*, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 2004.
- Tangheroni Marco, *Pisa, l’Islam, il Mediterraneo, la prima crociata: alcune considerazioni*, [w:] *Toscana e Terrasanta nel Medioevo*, a cura di Franco Cardini, Alinea, Florence 1982, s. 45–48.
- Weiler Björn, *Paths to Kingship in Medieval Latin Europe, c. 950–1200*, Cambridge University Press, Cambridge 2021.
- Weiler Björn, *Tales of First Kings and the Culture of Kingship in Western Europe, c.1050–c.1200*, „Viator. Medieval and Renaissance Studies” 2015, vol. 46, iss. 2, s. 101–127.
- Weiler Björn, *The Rex Renitens and the Medieval Ideal of Kingship, ca. 900–ca. 1250*, „Viator. Medieval and Renaissance Studies” 2000, vol. 31, iss. 1, s. 1–42.